

ประติมากรรมขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราวดี ดิศกุล

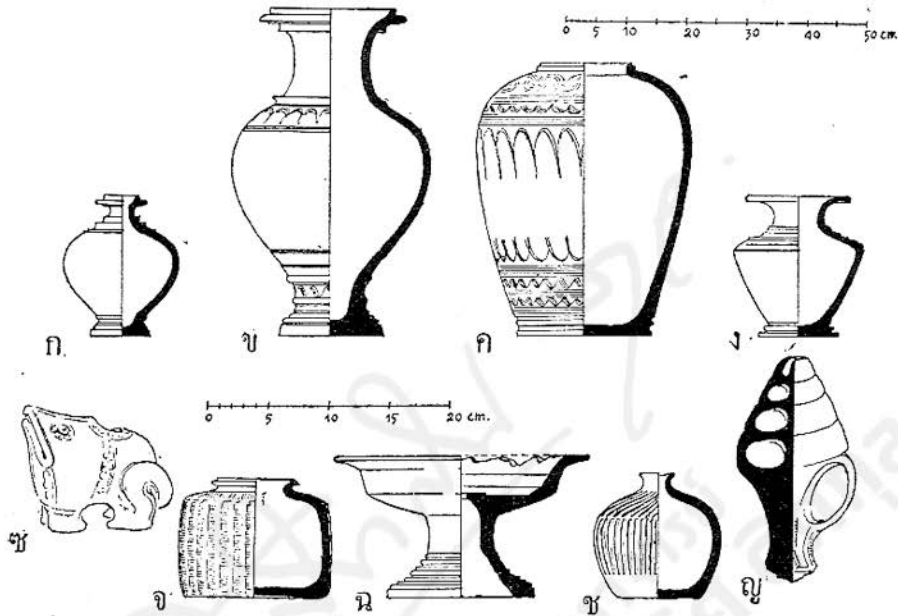
ทรงเรียบเรียงจากบทความของศาสตราจารย์ จอง บัวเชดตีเย่

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๓ เล่ม ๖ พ.ศ. ๒๕๑๓)

การพยายามจัดเครื่องดินเผาเป็นหมวดหมู่ นอกไปจากเครื่องดินเผาที่ค้นพบ ณ เขาพนมกุเลน (ภาพลายเส้นที่ ๒๐ ซ. และ ญ.) เครื่องดินเผาที่ค้นพบบ่อยที่สุดในศิลปะขอมสมัยเมืองพระนครก็มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. ภาชนะเนื้อดินปนทราย ไม่มีเคลือบ มีเคลือบไม่สม่ำเสมอ หรือเคลือบสีน้ำตาลแก่ ภาชนะเหล่านี้ส่วนใหญ่มักมีเคลือบแตกเป็นเกล็ด (ภาพลายเส้นที่ ๑๙ ก.-ญ.) มีแจกันขนาดใหญ่รูปร่างเหมือนรูปไข่มีเชิงอยู่ข้างล่าง คอแจกันค่อนข้างใหญ่และปากผายออกที่เชิงเบื้องล่างและค้อมีลายเส้นนูนประดับ บางครั้งลายดังกล่าวก็มีอยู่ที่ปากและบนบ่าของแจกันด้วย (ความสูงของแจกันขนาดปานกลางตั้งแต่ ๒๒ ถึง ๕๕ ซม.) นอกจากนี้ก็มีแจกันขนาดใหญ่ซึ่งมีรูปร่างเหมือนดังที่กล่าวมาแล้ว แต่มีคอกว้างกว่าและไม่มีเชิง แจกันบางใบใน ๒ แบบนี้มีพวยสำหรับรินด้วย บางใบก็มีคอเล็กแต่มีปากบานใหญ่เป็นขอบนูน นอกจากนี้ก็มีจานเชิง แจกันรูปไข่ขนาดเล็ก (ความสูงปานกลางตั้งแต่ ๑๐-๑๕ ซม.) ไม่มีเชิง มีคอสั้นและแคบประดับด้วยลวดลายง่าย ๆ เป็นร่องที่ขูดลึกลงไป และมีแจกันรูปสัตว์มีปากแคบซึ่งบางครั้งปากก็เป็นขอบมักปั้นเป็นรูปสัตว์อย่างคว่ำ ๆ เช่นรูปกบ เต่า ปลา หรือบางครั้งก็เป็นกระต่าย ช้าง นอกจากนี้ก็มีไหขนาดใหญ่ มีคอหรือไม่มี บางครั้งก็มีเคลือบบางครั้งก็ไม่มี มักมีลายเป็นเส้นเล็ก ๆ หรือเป็นรูปคลื่นซึ่งมีอยู่เฉพาะบนบ่า (มีไหใบหนึ่งซึ่งค้นพบที่จังหวัดอุบลราชธานี มีจารึกบนบ่าเป็นพิเศษ) นอกจากนี้ยังมีสังข์ดินเผาสำหรับเป่ามีเคลือบสีค่อนข้างเหลืองคลุมหรือไม่มี ตะเกียงแบบโรมันซึ่งหาได้ยาก ไม่มีเคลือบคลุม มีหูเล็กสำหรับห้อย และยังมีประติมากรรมเล็ก ๆ อื่น ๆ อีก เช่นรูปพระคเณศซึ่งค้นพบที่สมโบร์ไพรกุก สูง ๗ ซม.

๒. เครื่องดินเผาเนื้อดินค่อนข้างแดงมีเคลือบสีน้ำตาล เครื่องดินเผาแบบนี้เกี่ยวข้องกับเตาชะเลียงภายในประเทศไทย มักมีขนาดเล็ก (ความสูงปานกลาง ตั้งแต่ ๗ ถึง ๒๕ ซม.) มีรูปร่างคล้ายกับเครื่องถ้วยสมัยราชวงศ์หมิงของจีน มีขนาดเล็กประกอบ (ภาพลายเส้นที่ ๒๐

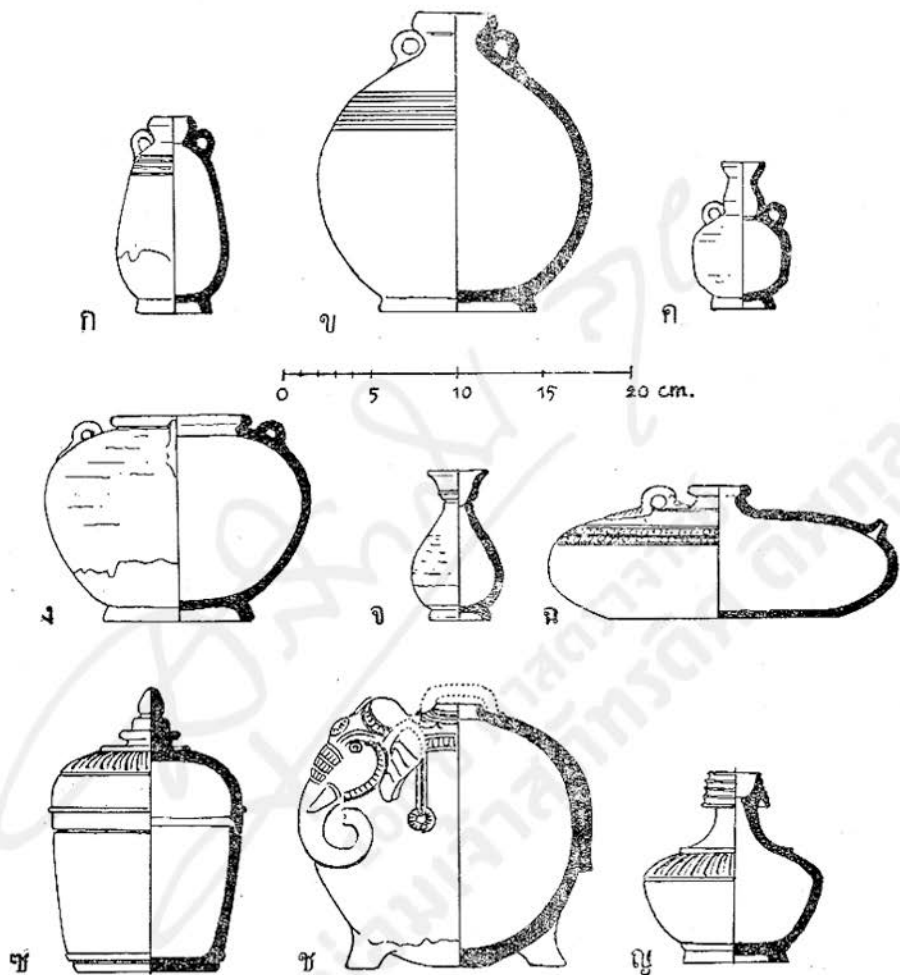

ภาพหลายเส้นที่ ๑๕
ภาชนะดินเผาที่เรียกกันว่า “แบบขอม”

- ก. ข. ง. แจก้น
- ค. โหม่งจริกจากจังหวัดอุบลราชธานี
- จ. แจก้นลายหมี
- ฉ. จานเชิง
- ช. แจก้นลายสลัก
- ฌ. แจก้นรูปสัตว์
- ญ. สิ้งขี้สำหรับเผา

ก.- ฉ.) เช่นแจก้นรูปไข่ก่อนข้างกลม มีคอแคบซึ่งบางครั้งก็มีขอบประกอบ มีหูเล็กๆ ติดอยู่ที่ปากหรือคอ แจก้นรูปคล้ายผลไม้ไม่มีคอใหญ่และหูเล็กๆ ติดอยู่ที่ปาก แจก้นรูปร่างผอมบางมีปากแคบเป็นขอบ มีหรือไม่มีหู บางครั้งก็มีพวยเป็นจงอยเล็กๆ สำหรับริน นอกจากนี้ก็มีแจก้นและกระปุกรูปสัตว์ปั้นเป็นรูปสัตว์อย่างคร่าวๆ เช่น แจก้นมีพวยปั้นเป็นรูปนกหรือกบ แจก้นรูปกลมปั้นเป็นรูปช้าง (ภาพหลายเส้นที่ ๒๐ ข.) บางครั้งก็ปั้นเหมือนสัตว์จริงๆ แต่มีน้อย เช่นแจก้นรูปกระทาย ช้าง หรือม้า ภาชนะแบบนี้บางแบบยังคงมีอยู่ต่อไปทางภาคเหนือของประเทศไทย เช่นในเครื่องถ้วยเคลือบ ณ เตาสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่

เครื่องดินเผาหลังสมัยเมืองพระนคร เรายังไม่อาจทราบได้ถึงการศึกษาเปลี่ยนแปลงจากเครื่องดินเผาสมัยเมืองพระนครไปยังเครื่องดินเผาสมัยหลังเมืองพระนคร แต่ในสมัยหลัง

ภาพลายเส้นที่ ๒๐

ภาชนะดินเผาแบบ “ไทย-ขอม” (ก.-จ.)

- ก.ข.ค. แจก้นมีหู
- ง. แจก้นปากใหญ่มีหู
- จ. แจก้นปากบาน
- ค. แจก้นรูปแบนมีพวยเล็กและมือจับรูปสัตว์
- ช. แจก้นรูปสัตว์
- ภาชนะดินเผาจากเขาพนมกุเลน (ข.-ญ.)
- ข. หม้อมีฝา
- ญ. แจก้นคอแคบ

เมืองพระนครก็ปรากฏว่าเครื่องดินเผาที่มีเนื้อปนศิลาทรายได้หายไป ยกเว้นแต่ในการผลิตไหขนาดใหญ่ ในระยะนี้อิทธิพลของศิลปะจีนได้ปรากฏมีมากขึ้นในลวดลายเครื่องประดับ ในสมัย

หลังเมืองพระนครนี้เครื่องดินเผาแบบเตาชะเลียงภายในประเทศไทยได้ปรากฏมีอยู่มาก นอกจากนั้นยังมีเครื่องสังกโลกของไทยแบบสีเขียวไข่กาหรือหลายสีปะปนอยู่ด้วย เครื่องถ้วยต่างประเทศที่นำเข้ามาในประเทศกัมพูชาเหล่านี้ยังมีมากขึ้นทุกที

จากการค้นพบที่ค่อนข้างมีน้อย เครื่องดินเผาพื้นเมืองในสมัยนี้ก็คงคล้ายคลึงกับเครื่องดินเผาปัจจุบันซึ่งยังคงกระทำกันอยู่ที่กำแพงฉาง กรุงกัมพูชา และบางแห่งทางภาคใต้ของประเทศกัมพูชา เช่นภาชนะเครื่องใช้สอยซึ่งบอบบางมาก ทำด้วยดินละเอียดมีสีตั้งแต่สีชมพูจนถึงสีน้ำตาลสุกแล้วแต่การเผาไฟ มีเสียงไพเราะและไม่มีเคลือบปกคลุม มีลวดลายเป็นรูปเรขาคณิตซึ่งเกิดขึ้นจากการใช้ไม้พิมพ์กด ความบอบบางของเครื่องดินเผาชนิดนี้รวมทั้งการทำที่เป็นของพื้นเมืองอาจทำให้ค้นพบน้อยในพื้นที่ ๆ ได้ขุดแต่งกันมาแล้ว

เครื่องถ้วยที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ เนื่องจากภาชนะดินเผาของขอมใช้เพื่อประโยชน์ในการใช้สอยจริง ๆ และไม่มีศิลปะประณีตประคองมาก ด้วยเหตุนี้เองจึงมีการนำเครื่องถ้วยต่างประเทศเข้ามาเป็นจำนวนมาก การนำเครื่องถ้วยต่างประเทศเข้ามาในประเทศกัมพูชา อาจมีมาแต่ตั้งแต่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์และสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ในสมัยเมืองพระนครนี้เองที่เริ่มมีการนำเครื่องถ้วยต่างประเทศเข้ามามากยิ่งขึ้น แม้เราอาจทราบได้อย่างกว้าง ๆ ว่าเครื่องถ้วยเหล่านี้มาจากประเทศใด แต่การกำหนดแหล่งที่ผลิตอย่างแน่นอนรวมทั้งการกำหนดอายุก็กระทำได้โดยยาก เครื่องถ้วยที่นำเข้ามาในประเทศกัมพูชามักเป็นของจีนและของไทย เครื่องถ้วยของญวนเพิ่งเริ่มนำเข้ามาเมื่อไม่นานนี้เอง และเครื่องถ้วยญี่ปุ่นก็มีน้อยจนไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสินค้าขายอย่างแท้จริง

เครื่องถ้วยจีนในประเทศกัมพูชา เครื่องถ้วยจีนในประเทศกัมพูชาเป็นเครื่องดินเผา มีเคลือบ เครื่องดินเผาลงยา และเครื่องกระเบื้องด้วย เป็นผลิตภัณฑ์พื้นเมืองหรือตามท้องถิ่น บางครั้งก็ค่อนข้างสวยงามแต่ยังไม่ถึงกับเป็นชั้นพิเศษ ชั้นที่เก่าที่สุดมักเหลือแต่เศษเช่นในบริเวณเมืองพระนครหลวง เท่าที่ค้นพบกันในปัจจุบันเราไม่อาจกำหนดอายุของเศษเครื่องถ้วยเหล่านี้ได้อย่างแน่นอน เพราะเหตุที่เราไม่อาจนำเศษเหล่านี้ไปเปรียบเทียบกับชั้นต่าง ๆ ที่คงมากกว่าและได้กำหนดอายุไว้แล้วอย่างแน่นอนได้ นอกจากนี้เศษเครื่องถ้วยเหล่านี้ยังมีมากมาจากสถานที่อื่นด้วย และมักอยู่ร่วมกับเศษเครื่องถ้วยชนิดอื่น ๆ เช่นในซากพระเจดีย์ที่เมืองนครบุรี

ศาสตราจารย์บัวเชดลีเย่ไม่คิดว่าเครื่องถ้วยจีนที่ค้นพบในประเทศกัมพูชาเป็นของสมัยราชวงศ์ถังอย่างแน่นอน แม้ว่าจะได้ค้นพบกระปุกเล็ก ๆ บางใบสำหรับใช้ใส่เครื่องหอมซึ่งแต่ก่อนใช้สำหรับกระทำกิจพิธีทางเวทมนต์คาถา และจะนำเข้ามาเมื่อใดก็ไม่สามารถทราบได้ ตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซ้องและราชวงศ์หมิงเศษเครื่องถ้วยเหล่านี้จึงได้มีมากขึ้นและมีต่าง ๆ กัน แต่ปรากฏว่า

เครื่องถ้วยสีเขียวไขกามีมากที่สุด เครื่องถ้วยสีเขียวไขกาเหล่านี้ เป็นต้นว่า แจกกันเล็ก ๆ จานขนาดต่าง ๆ ชาม และกระปุกมีฝา ย่อมเป็นการยากที่จะกำหนดอายุและจัดเป็นพวก ๆ ได้อย่างแน่นอน แต่เคลือบนั้นก็มีสวยงามมาก มีลวดลายอยู่ภายใต้เคลือบหรือมีฉนวนนั้นก็หลุดออกมาเล็กน้อย หรือไม่ก็สลักลึกลงไป บางครั้งก็ปั้นขึ้นอย่างประณีตบรรจง ทำให้เครื่องถ้วยเหล่านี้แตกต่างไปจากเครื่องถ้วยสีเขียวไขกาสังกโลกของไทย เครื่องถ้วยจีนดังกล่าวในประเทศกัมพูชาจะประดิษฐ์ขึ้นในสมัยราชวงศ์ซ่งทางภาคใต้หรือในสมัยราชวงศ์เหม็ง

นอกจากนี้ก็มีเครื่องถ้วยที่มีเคลือบสีขาวเช่นกระปุกมีฝา มีลวดลายบนอยู่ภายใต้เคลือบ เครื่องถ้วยดังกล่าวมักทำให้นักไปตั้งเครื่องถ้วยพื้นเมืองของจีนโดยเฉพาะในแคว้นฟูเกี้ยนสำหรับกระปุกเล็ก ๆ รูปไข่ก่อนข้างกลมมีเคลือบสีขาวค่อนข้างเทาและลวดลายสีน้ำเงินซึ่งวาดขึ้นอย่างง่าย ๆ ด้วยพู่กัน ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก และอาจจัดเป็นเครื่องลายครามได้ บรรดาเครื่องลายครามในประเทศกัมพูชาเหล่านี้เราอาจทราบอายุได้อย่างแน่นอนก็เฉพาะแต่ในสมัยหลังเช่นสมัยเคียนลุนในราชวงศ์เซ็ง ส่วนถ้วย ขวด ขวดมีพวย ที่ปั้นด้วยดินอย่างบาง มีเคลือบสีน้ำตาลหรือสีเขียวแต่บางครั้งก็เป็นสีแดงปนเหลืองนั้น เป็นประติมากรรมพื้นเมืองของจีนมีลวดลายพิมพ์บนขึ้นมา เครื่องถ้วยเหล่านี้มักประดิษฐ์ด้วยแม่พิมพ์ และจะอยู่ในสมัยกัซซีแห่งราชวงศ์เซ็งเช่นเดียวกัน มีบางใบที่มีคุณภาพดีและมีเครื่องหมายประทับอยู่ด้วย

ในสมัยเดียวกับเครื่องถ้วยจีนดังกล่าวและในสมัยต่อมา ก็มีเครื่องถ้วยจีนที่ประดิษฐ์ขึ้นตามคำสั่งจากประเทศไทยและประเทศกัมพูชา ได้แก่เครื่องกระเบื้องถ้วยสีขาวมีลวดลายหลายสีที่เรียกว่า “เครื่องเบญจรงค์” ประกอบด้วยสีต่าง ๆ กันและลวดลายหลายชนิด ลวดลายดังกล่าวเป็นลวดลายของไทย-เขมร เช่น ลายเทพนม ลายกนก หรือมีฉนวนนั้นก็ผสมลวดลายเหล่านี้เข้ากับลวดลายของตนเอง เครื่องถ้วยดังกล่าวมีอยู่หลายแบบและบางครั้งก็มีลวดลายเครื่องอาภรณ์เข้าไปปะปน แสดงถึงศิลปะที่มั่งคั่งและชอบประดิษฐ์ประคอย แต่ก็ยังคงเป็นศิลปะพื้นเมืองอยู่นั่นเอง

นอกจากนี้ก็มีไหขนาดใหญ่ที่เรียกกันว่า “ไหเมืองเมาะตะมะ” ไหแบบนี้มีอยู่เป็นจำนวนมากในประเทศกัมพูชา สำหรับเครื่องถ้วยประกอบสถาปัตยกรรมในสมัยปัจจุบันในประเทศกัมพูชานั้นส่วนใหญ่ก็มาจากประเทศจีนทั้งสิ้น

เครื่องถ้วยไทยในประเทศกัมพูชา นอกไปจากเครื่องถ้วยเตาเซียงเคลือบสีน้ำตาลแก่ที่เราได้กล่าวถึงมาแล้ว ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับเครื่องถ้วยที่คิดกันว่าทำขึ้นในประเทศกัมพูชาทุกประการ ก็ได้ค้นพบเครื่องถ้วยไทยเป็นจำนวนมากคือเครื่องสังกโลก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องสังกโลกสีเขียวไขกา อย่างไรก็ตามไม่เคยค้นพบเครื่องตกแต่งทางสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นส่วนสำคัญของผลิตภัณฑ์เครื่องสังกโลกภายในประเทศกัมพูชาเลย เครื่องถ้วยสังกโลกที่มีเคลือบ

สีเทาและลวดลายสีน้ำตาลได้ค้นพบน้อย แต่ภาชนะรูปสัตว์โดยเฉพาะแจกันรูปช้างก็มีอยู่ เช่นเดียวกับตุ๊กตาเสีกระบายรูปแม่อุ้มลูก รูปหนึ่งได้ค้นพบใกล้กับปราสาทนครวัด และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ เครื่องถ้วยไทยในประเทศกัมพูชาเหล่านี้บางชิ้นอาจมาจากเตาที่สันกำแพงและเวียงกาหลง อันเป็นศูนย์การผลิตที่สำคัญในอาณาจักรลานนาสมัยโบราณก็ได้

เครื่องถ้วยต่างประเทศอื่น ๆ เครื่องถ้วยญี่ปุ่นที่ค้นพบในประเทศกัมพูชาแต่เพียงน้อยชิ้นเช่นเดียวกับอาวุธญี่ปุ่นที่ค้นพบและได้กล่าวถึงมาแล้ว เครื่องถ้วยเหล่านี้แสดงถึงการติดต่อระหว่างประเทศกัมพูชาและประเทศญี่ปุ่นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๔ ยิ่งกว่าการค้าขายอย่างแท้จริง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นต้นมา ก็ได้ค้นพบเครื่องถ้วยญี่ปุ่นสมัยโบราณแต่เพียงเล็กน้อยในประเทศกัมพูชา

สำหรับเครื่องถ้วยญวนนั้นก็อยู่ในสมัยหลังมาก คือตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมา และมักเป็นภาชนะสีน้ำเงินเป็นพื้น เครื่องถ้วยเหล่านี้มาจากชนหมู่น้อยและจากวัดญวนซึ่งมีอยู่ตามที่ต่าง ๆ ในประเทศกัมพูชา

พระพิมพ์ พระพิมพ์เหล่านี้มักสร้างด้วยดินดิบและตีพิมพ์เป็นภาพนูนขึ้นมา ก่อนนำไปเผาไฟ เหตุนี้จึงอาจนับเป็นส่วนสำคัญของอุตสาหกรรมเครื่องดินเผาได้ พระพิมพ์เหล่านี้ส่วนใหญ่ค้นพบภายในประเทศไทย ได้กล่าวถึงแม่พิมพ์และพระพิมพ์สัมฤทธิ์มาแล้ว ได้เคยศึกษามานานว่าพระพิมพ์เหล่านี้ไม่เคยปรากฏในศิลปะขอม จนกระทั่งศาสตราจารย์เซเคส์สามารถแยกพระพิมพ์ขอมหรือสมัยลพบุรีออกจากบรรดาพระพิมพ์ในประเทศไทยได้ ตามความจริงแล้วนอกจากพระพิมพ์แบบอยุธยา พระพิมพ์ในศิลปะลพบุรีและศิลปะขอมก็เป็นอย่างเดียวกันทุกประการ และค้นพบภายในดินแดนประเทศไทย เช่นที่จังหวัดนครปฐม ในกรุงพระปราสาทรัศมีนครปฐมระ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ยิ่งกว่าที่ค้นพบในประเทศกัมพูชาเอง พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะขอมยกเว้นพระพิมพ์ที่เก่าที่สุดบางชิ้น ชอบแสดงภาพสถาปัตยกรรมประกอบ ผิดกับพระพิมพ์สมัยศรีวิชัยหรือพระพิมพ์ในศิลปะไทย พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะขอมนี้ไม่ปรากฏมีจารึกเลย ส่วนใหญ่แสดงให้เห็นถึงแม่พิมพ์ที่สร้างขึ้นอย่างดีและความตั้งใจในการสร้างองค์ประกอบภาพ แม้ว่าบนพระพิมพ์นั้นจะมีภาพบุคคลเล็ก ๆ มากกว่า ๓๐ ภาพ และพระพิมพ์นั้นเองก็มีขนาดไม่เกินไปกว่า ๕๐ ตารางเซนติเมตร

พระพิมพ์ที่ค้นพบในปัจจุบันนี้มีแบบต่าง ๆ มากกว่าแม่พิมพ์ที่ค้นพบ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีพระพิมพ์แบบใดที่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ (ศิลปะขอมแบบบาปวน) การสร้างพระพิมพ์แบบลพบุรีหรือขอมนี้คงกระทำต่อไปจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นอย่างช้าที่สุด สำหรับพระพิมพ์ในศิลปะขอมแบบบาปวนซึ่งอาจมีอยู่แต่ในสกุลช่างลพบุรีโดยเฉพาะ ก็มีพระพิมพ์ซึ่งหา

ได้ยากบางองค์ แสดงภาพพระพุทธรูปปางสมาธิเหนือฐานซึ่งมีลวดลายประดับภายใต้คันทโพธิ์ (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ก. ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๓ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๘๘)

สำหรับศิลปะแบบนครวัดเนื่องจากคล้ายคลึงกับลักษณะรูปภาพซึ่งค้นพบที่ปราสาทหิน พิมายและสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบนี้ ก็มีพระพิมพ์แบบต่าง ๆ กัน แต่ที่ค้นพบบ่อยที่สุดก็คือพระพุทธรูปปางมารวิชัยอยู่ภายในปราสาทซึ่งมีฐานสูงและสิงห์แบกกำลังทำท่าเดิน (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ ข.) นอกจากนี้ก็มีพระพุทธรูป ๓ องค์ปางมารวิชัยอยู่ภายใต้ซุ้มหรือภายในปราสาท (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ ค.) พระพิมพ์แบบสุกท้ายนี้ยังแบ่งออกไปอีกหลายชนิด เช่น บางชนิดเป็นภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัยภายใต้ปราสาทอยู่ตรงกลาง มีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ๒ องค์ปางสมาธิภายใต้ซุ้มอยู่ ๒ ข้าง อีกชนิดหนึ่งเป็นพระพิมพ์ที่มีพระพุทธรูปปางสมาธิ ๓ องค์อยู่เป็นแถวล่าง พระพิมพ์ชนิดนี้อาจเป็นต้นเค้าของพระพิมพ์แบบต่อไปคือแบบที่มีพระพุทธรูปปางสมาธิและมารวิชัยอยู่ ๒ หรือ ๓ แถวมีพระพุทธรูป ๕ องค์ประทับยืนอยู่เบื้องบน พระพุทธรูปองค์กลางซึ่งแสดงปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ (วิตรรกะทั้งสองพระหัตถ์) นั้นประทับยืนอยู่ในซุ้มปราสาท (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ ง.)

ในตอนปลายของศิลปะขอมแบบนครวัดและในศิลปะแบบบายน พระพิมพ์มีองค์ประกอบภาพเป็นแบบมหายานอย่างแท้จริง เช่นพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลางระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและนางปรัชญาปารมิตา (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ จ.) พระพิมพ์แบบนี้ยังมีแตกต่างออกไปอีกหลายชนิด นอกจากนี้ก็มีพระพิมพ์ที่มีเอกทศมุขเป็นศูนย์กลาง (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ ฉ.) หรือเทวีระซึ่งได้กล่าวมาแล้ว พระพิมพ์อีกแบบหนึ่งก็คือพระพุทธรูปนาคปรกภายใต้ซุ้มหรือภายในปราสาท (ภาพลายเส้นที่ ๑๕ ช.)

พระพิมพ์บางแบบมีพระพุทธรูป ๑ หรือ ๓ องค์ตามแบบศิลปะนครวัด แต่มีเครื่องตกแต่งหรือเครื่องอาภรณ์ซึ่งอยู่ในสมัยหลังกว่า ก็คงสร้างขึ้นหลังศิลปะแบบบายน เช่นพระพิมพ์แบบหนึ่งในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัย มีพระพุทธรูปนาคปรกที่เล็กกว่า ๒ องค์อยู่ ๒ ข้าง พระพุทธรูปนาคปรกนี้ ประทับอยู่เหนือคอกบัวคว่ำ การศึกษาเกี่ยวกับเครื่องตกแต่งและเครื่องอาภรณ์ของพระพุทธรูปย่อมอาจทำให้กำหนดอายุของพระพิมพ์เหล่านี้ได้

การศึกษาพระพิมพ์แบบขอมหรือลพบุรีโดยละเอียดจะเป็นสิ่งที่น่าสนใจมาก เพราะเหตุว่าอาจนำไปทราบถึงพุทธศาสนาที่ปฏิบัติกันอยู่ในประเทศกัมพูชาและประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๒๐ ได้เป็นอย่างดียิ่งกว่าพระพุทธรูปใดๆ เป็นต้นว่าเกี่ยวกับนิกายต่างๆ ในพุทธศาสนาและอิทธิพลจากภายนอก